

ЧУЖДИТЕ ПЪТЕПИСИ КАТО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЯТА НА ГРАДСКАТА КУЛТУРА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

РАЙНА МИТЕВА

Рецензент проф. д-р Николай Генчев

Редактор гл. ас. к.ф.н. Димитър Гинев

Райна Митева. *Иностранни пътеписи като източник на градската култура на българското възрождение*

Настоящата работа е посветена на чуждите пътеписи, явяващи се източник на българската културна история, в частност историята на градската култура на епохата на Възрождението. Сделана е опитка да се формулират някои от основните изисквания за работата с чуждите източници и да се предложи културологическа модель за извличане и анализ на информацията. Целта на автора не е да обработи целият съществуващ материал, а само да очертае някои от основните направления на неговата интерпретация. Предлагат се нови структури за изследване на градската култура, и конкретни примери илюстрират възможности за нейното приложение. Статията представлява предварително изследване на тази интересна проблематика, заслужаваща по-детайлна разработка.

Rajna Miteva. *Foreign travel books as sources of the history of urban culture in the Bulgarian national revival*

This study deals with foreign travel-books as sources for the Bulgarian cultural and, especially, for the urban culture of the Bulgarian National Revival. An attempt is made to specify some of the basic requirements concerning the study of foreign sources and a culturological model for extracting, and analyzing the information is offered. The author's aim is not to study all existing materials, but to outline some basic trends in their interpretation. A different structure for the study of the urban culture is offered, and its potentialities for application are illustrated by examples from the texts. This is only a preliminary study of these extremely interesting problems which deserve a more thorough elaboration.

Проблемите на българската културна история отдавна привличат вниманието на учени от различни области на хуманитарното познание. Историците на литературата, на изкуството, на музиката, на театъра и др. са изследвали по-голямата част от явленията и процесите на културното творчество¹. Едва в последните години се заговори за цялостни културноисторически проучвания, които да надмогнат мозаичната концепция за културата като сбор от изящни и приложни изкуства, изграждащи конкретната идеологическа надстройка. Нито е възможно, нито е необходимо тук да се спираме на теоретичните и конкретноисторическите търсения на световната наука в тази насока: достатъчно е да споменем, че вече доста години изминаха, откакто видяха бял свят редица основни трудове², които проправиха пътя за нов подход към културноисторическата тема и които доказаха, че тази тема има смисъл да съществува дотолкова, доколкото разбира културата най-общо казано като начин на възприемане на света от човека и като поведение и обективирани резултати, обусловени от това възприемане.

Българската историческа наука вече напипва своя път в това направление. Не липсват и традиции — пример за блестяща културноисторическа интерпретация на литературен материал представляват лекциите на проф. Боян Пенев, четени още в периода 1910—1927 г. и издадени през 1977—1978 г. под заглавие „История на новата българска литература“. Т. 1—4. В последните години у нас излязоха някои трудове, в които се прави сериозен опит да се приложат в конкретния изследователски процес достиженията на теорията и методологията на културата и то предимно от учени, които работят в областта на етнографията, фолклористиката и изкуствознанието: можем да споменем като примери книгите на Г. Георгиев „София и софиянци“ (1983), на Ст. Стоев „Светогледът на българския народ през вековете“ (1978), на Ив. Георгиева „Българска народна митология“ (1983), както и много работи на Ив. Венедиков, Ив. Маразов, В. Ангелов, Г. Краев и др. Настоящата студия е скромнен опит да се даде едно малко по-ново схващане за проблемите на възрожденската градска култура.

Абсолютно необходимо и задължително условие за всяко научно дирене е да уточни и изясни изворовата си база. В този смисъл прегледът на чуждите пътеписи като извор за българската история е първа крачка към осъществяването на по-подробно изследване. Българското възраждане в сравнение с предходните периоди се радва на сравнително по-пълна архивна и наративна документираност. Културната история от своя страна разполага с възможности да привлича като свои източници материали, обикновено отхвърляни като субективни или пренебрегвани като маловажни от политическата и икономическата история, а именно художествени произведения, късни мемоари, тенденциозни писания и пр., които парадоксално, но служат на изследвача именно със своята тенденциозност и субективност.

Казаното до известна степен се отнася и за чуждите извори за българската културна история. Те имат едно безценно качество в сравнение с домашните — тяхната дистанцираност. На второ място, високата им стойност се определя и от факта, че те говорят и през времето, когато домашните източ-

¹ Речник на българската литература. Т. 1—3. С., 1976—1982; Енциклопедия на изобразителните изкуства в България. Т. 1. С., 1980; Енциклопедия на българската музика. Т. 1—2. С., 1980; Българска народна култура. С., 1981 и др.

² Ба х т и н, М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1965; Г у р е в и ч, А. Я. Категории средневековой культуры. М., 1972.

ниции мълчат. Поради серия общоизвестни обстоятелства историята на града и градската култура през Възраждането не разполага с достатъчна документална база. Този факт до известна степен се компенсира именно с многобройните чуждестранни свидетелства. По силата на кръстопътното си положение българските земи са част от маршрута на разни дипломатически, военни, научни и други пътешествия.

Особено интересни за историка на културата са илюстрациите (рисунки, гравюри и пр.), които придружават някои от пътеписите: рисунките на С. Швайгер, гравюрите от албума на Сейже и Дезарно, скиците на Кузинери и други дават визуална информация, която освен че допълва текста, рядко може да бъде заместена от него. При използването на илюстративния материал, особено на жанровите сцени, трябва да се държи сметка за неизбежната субективност на възприятието, за априорната нагласа на автора, за евентуалната му слаба информираност и други обстоятелства, които биха могли да създадат съвършено невярна картина, жилава и устойчива, по силата на пластичното въздействие.

Значимостта на чуждите извори за българската история е била видима още за първите модерни изследвачи на българското минало — най-ранните научни списания в България отделят място на страниците си за редовна и ентузиастична публикация на извори³. Историците след Девети септември внесоха научен ред в издателския ентузиазъм и благодарение на Б. Цветкова, П. Митев, М. Йонов и А. Орманджиян ние притежаваме първата научна поредица „Чужди пътеписи за Балканите“, към които трябва да прибавим издаваната от БАН серия „Чужди извори за българската история“⁴ и няколко отделни издания на особено интересни пътеписи⁵.

Чуждите извори за българската история са много и доста разнообразни като вид. Ние ще се спрем конкретно на пътеписите (тук включваме и някои сродни жанрове като дневници на пътувания, мемоари, географски и природонаучни трудове, написани от автори, познаващи страната по лични впечатления). Конкретното им изброяване би било твърде обременително, затова те ще бъдат цитирани при използването им по-долу в текста. Авторите на интересувашите ни работи произхождат от различни държави, главно европейски, с видимо преобладаване на френско и немско езичниците⁶, но се срещат и англичани⁷, поляци⁸, дубровничани⁹, както и левантинци — турци, арменци

³ И р е ч е к, К. Стари пътешествия по България от XV—XVIII в. — ПСп, 3—4, 1882; 6, 1883; 7, 1884; Ш и м а н о в, Ив. Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград за Цариград. — СБНУ, 4, 1891; 6, 1893 и др.

⁴ Френски пътеписи за Балканите. XV—XVIII в. С., 1975; Маджарски пътеписи за Балканите XVI—XIX в. С., 1976; Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV—XVI в. С., 1979; Френски пътеписи за Балканите XIX в. С., 1981; Арменски пътеписи за Балканите XVII—XIX в. С., 1984 — по-нататък в текста цитирани съответно ФП1975, МП, НП, ФП1981, АП.

⁵ Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553—1555 г. С., 1970; Ш и л т б е р г е р, Х. Пътепис. С., 1971.

⁶ Срв. съответните томовете от серията „Чужди пътеписи за Балканите“.

⁷ М а к е н з и, М., А. П. Ъ р б и. Пътуване по славянските страни на Европейска Турция. Видин, 1891; К е р р е л, G. Narrative of a Journey across the Balcan, T. 1—2. London—1831.

⁸ К е с я к о в, Х.р. Пътуване през България в 1636 г. — ПСп, 19—20, 1886, 63—69; Стари пътувания през България. — ПСп, 21—22, 1887, 339—347 и др.

⁹ Ш у н д р и ц а, З. Пътепис на дубровнишките пратеници с харача от 1673 г. — ИБИД, 25, 1967, 255—282; П е т р о в, П. Дубровнишки пътепис през българските земи от 1792 г. — ИБИД, 26, 1968, 267—279 и др.

и други.¹⁰ Най-ранните пътеписи датират от началото на XV в., но те ще бъдат използвани спорадично, както и тези от XVI и XVII в. — главно при типологията на градовете и при изясняването на някои особености на текстовете. Основните извори по понятни причини датират от XVIII и XIX в. — те отговарят на интересувания ни период.

* * *

Научното използване на всеки източник трябва да е съобразено с няколко задължителни изисквания, от една страна, за да се добие достоверна информация и, от друга страна, за да се извлече максимално количество достоверна информация. Познаването на тези изисквания е особено препоръчително при работата с извори-пътеписи, които, бидейки повествователни и авторски произведения, са подложени на всички положителни и отрицателни деформации на индивидуалното възприятие. Формулирането тук на тези принципи ще ни позволи в по-нататъшното изложение да не се връщаме на тях, а да ги смятаме за предварително възприети. Разбира се, източниците на всеки период и от всеки тип имат свои вътрешно присъщи особености и своя логика на интерпретация. Затова ще се спрем на някои изисквания, валидни за конкретния материал.

Първи по важност трябва да бъде принципът на тексткритичния анализ. Този принцип е общовалиден и неговото пренебрегване може да ликвидира изводите, произтичащи от даден извор. Какво означава този принцип, приложен към интересувашите ни чужди пътеписи? На първо място, това означава да се убедим, че авторът и ние влагаме еднакъв смисъл в употребяваните понятия, или по-просто казано, че ние сме наясно какво означава авторът с даден термин. На пръв поглед извори, от които ни делят едно или две столетия, не би трябвало да създават големи трудности от такъв род поради относително бавната еволюция на езика. На практика се оказва, че дори терминологията да се е запазила, влаганото съдържание може съществено да се е изменило. Един конкретен пример би ни улеснил при навлизането в същината на проблема и нека този пример да бъде свързан с основен за нашата работа термин — град. Литературата около града, неговото определение, типология, характеристика през отделните епохи и т. н. може да съперничи по изобилие на литературата около понятието култура. Но да оставим настрана теоретичния момент и да спрем вниманието си на лингвистичния: българският термин е град (респ. градец) от старославянски корен¹¹; турските термини са шехир, паланка, касаба и др.; френските източници употребяват предимно *ville*, *petite ville*, *bourgade*¹², немските *Stadt*, но и *Flecken*, *Markt*; италоезичните *loco*, *citadella*¹³. Разнообразието е голямо и е необходима внимателна работа при превода и съпоставката, които не изчерпват проблема.

¹⁰ Арменски пътеписи за Балканите XVII—XIX в. С., 1984; Е в л и я Ч е л е б и. Пътепис С., 1972 и др.

¹¹ Срв. К о л е д а р о в, П. Към въпроса за развитието на селищната мрежа и нейните елементи в средизината и източната част на Балканите от VII до XVIII в. — ИИИ, 18, 1967, 89—146.

¹² V i q u e s n e l, A. Voyage dans la Turquie d'Europe. Description physique et géologique de la Thrace. Paris, 1868, p. 182, 225; К о с е в, К. Холандски пътеписи за България през XVIII в. — ИДА, 33, 1977, с. 221 — пътепис на барон Гелдер.

¹³ Срв. за немскоезичните Й о н о в, М. Един неизвестен пътепис за нашите земи от XVII в. — ИБИД, 25, 1967, с. 300; Ш и ш м а н о в, Ив. Цит. съч. — СБНУ, 4, 1891, с. 455, 458; за италианските имена срв. Ш у н д р и ц а, З. Цит. съч., с. 269, 271.

Първата трудност е, че много малка част от пътеписите могат да се ползват на оригиналния език — десетината най-популярни пътеписа, които се намират в нашите библиотеки: на А. Буге, О. Викнел, Дж. Кепъл и няколко други. Преобладаващата част и особено по-ранните са издадени частично, само на български и в единични издания се дават в скоби оригиналните термини или имена, което ни лишава от възможността да изследваме еволюцията на градовете чрез еволюцията на терминологията.

Вторият проблем е, че дори и да се убедим, че преводът е адекватен на оригинала и формално и семантично точно предава авторската мисъл, ние сме изправени пред задачата да установим конкретната идея, която стои зад дадена лексикална единица, или ако се върнем към нашия пример с града — каква идея влагат авторите в термина „град“, съответно „градче“, „паланка“, дори „село“. Тук именно трябва да се осъществи тексткритичният анализ. При най-коректните автори, обикновено късни и със съответната научна подготовка, проблемът е решен. „Градове“ наричам обикновено селищата, където има повече от 5000 жители, „малки градове“ — тези с 3000 до 5000 жители, „градчета“ — с 1500 до 3000 жители, „села“ от 500 до 1500, „махали“ — с по-малко от 100 семейства или 500 жители — уведомява читателите си един първокласен извор на Божур¹⁴. В отделни случаи и без конкретни указания може да се направи пряка съпоставка в текста и да се изясни какво даден автор разбира под всеки термин: „Радомир . . . малко градче. . . има не повече от 2000—3000 жители и по-скоро прилича на село“¹⁵; „Истиб (Щип — б. а. Р. М.) е значителен и промишлен град, трябва да има 15 000—20 000 жители“¹⁶. В такива случаи, дори когато авторът не посочва конкретни цифри, ние можем с голяма доза вероятност да си създадем представа за населението на определен град чрез употребяваните от него съответни термини¹⁷. По същия начин може да се направи съпоставка между двама автори и да се уеднакви терминологията им, а след това да се даде статистика с голяма достоверност.

Друга трудност възниква в следния случай: В. Григорович¹⁸, А. Буге¹⁹ и др. наричат Калофер село. При безкритичното използване на текста едва ли може да се долови ясно причината, поради която Айтос или Карнобат, които са съседни и далеч отстъпват по поминък и степен на развитие на градския живот на Калофер, са окачествени като градове. Две страници по-долу В. Григорович уточнява: „ . . . село Габрово . . . по многолюдност и по брой на дюкяните то заслужава названието град.“²⁰ С голяма вероятност трябва да приемем, че пътешествениците при определянето на дадено населено място като град се ръководят от местното му обозначение, т. е. как го наричат жителите му. От друга страна, османската административна система вписва в регистрите си дадено селище като село или град в зависимост от това, център ли е то на административна единица и има ли в него кадия или друг местен началник. Това, разбира се, едва ли е основание и ние да приемем подобна система на класификация.

¹⁴ Божур, Л.-О. Ф. Военно пътуване в Османската империя. — ФП, 1975, с. 400.

¹⁵ Буге, А. Сборник с маршрути от Европейска Турция. — ФП, 1981, с. 351.

¹⁶ Буге, А. Цит. съч. с. 366.

¹⁷ Милетиц, Л. Стари пътувания през България. — СБНУ, 4, 1891, с. 155 — „Дневник на Йосиф Бошковиц“.

¹⁸ Григорович, В. Очерк путешествия по Европейской Турции. С., 1978, с. 142.

¹⁹ Буге, А. Цит. съч. с. 315.

²⁰ Григорович, В. Цит. съч. с. 144.

Примерът с терминологията на поселенията е измежду най-илюстративните, но не и единственият при очертаването на необходимостта от тексткритика. По отношение на всички топоними, на всички наименования на екзотични за авторите предмети и явления трябва да се прави внимателна съпоставка, да се отстраняват погрешните аналогии, модернизацията и поевропейчването на понятията, заблужденията, произтичащи от неосведомеността на авторите. Драстичен пример в това отношение, провокирал забележките на не един издател, са произволните етнографски оценки — смесването на народностите, най-често обявяването на цялото православно население за гръцко²¹.

Второто съществено изискване при анализирането на изворите, пряко свързано с първото, е продиктувано от твърде разнообразния характер на авторите и техния мироглед. Затова е необходимо данните, почерпани от всеки отделен източник, да се интерпретират, като се имат предвид времето на пътуването, националността на автора, социалният му произход, мисията или научната му задача, познанията му върху Балканите и българите, политическите му пристрастия, манталитетът му, душевното и физическото му състояние по време на пътуването, кой го придружава, бил ли е преди това по тези места. Освен това голяма част от пътните бележки са били подготвяни за издаване и промяната в предпочитанията и интересите на четящата публика са оказвали пряко въздействие както при подбора на фактите, така и при оценката им. Всички тези обстоятелства, както и множество други формират ситуацията на създаването на пътеписа, без отчитането на която всякакво научно използване на източника е немислимо. Макар и различни по значение, тези факти могат да имат еднакво отражение върху отношението на автора към наблюдаваната от него действителност. Предубежденията или симпатиите на конкретния пътешественик могат многостранно да изкривят картината или обратно — да я оцветят в неочаквано богати краски. При анализа на всеки отделен материал изследвачът си задава определен набор от въпроси за ситуацията на възникването на извора, която може да бъде безкрайно разнообразна. Готова рецепта не би могла да съществува, но един, макар и минимален, брой обстоятелства, е задължително да бъдат отчетени — примерно националността и политическите възгледи на автора. Останалите споменати и неспоменати условия зависят от целите, които си поставя научното дирене.

Няколко примера биха били по-показателни, отколкото дълги аргументи в подкрепа на споменатото изискване: „Филибе. . . прекрасен град, . . . има много хубави градени улици, бани, джамии, кервансарай и ханища“, „Филибе, старовремски знаменит град. . . Има красиви и обширни пазарища, гостоприемници, джамии, бани и църкви“, „Пловдив, по външен вид този град е много хубав, но отвътре е съвсем нечист“. Първото сведение е на Хаджи Калфа от средата на XVII в.²², второто — на Минас Пъжъшкиян от началото на XIX в.²³ и третото на участник в посланичеството на фон Куниц от 1673 г.²⁴ В очите на двамата левантинци Филибе е един от най-големите и прекрасни градове на Балканите и нечистотата му не може да им направи впечатление, сравнена с Одринската или Цариградската. Напротив, виенчанинът повтаря една честа

²¹ Анонимен френски пътепис от 1807 г. — ФП, 1981, с. 43; К е с я к о в, Хр. Стари пътувания. . . , с. 64

²² Х а д ж и К а л ф а. Румелия и Босна. — Архив за поселищни проучвания, 1939—1940, № 2, 98—99.

²³ П ъ ж ъ ш к я н, М. Пътуване към Полша. — АП, с. 185.

²⁴ Й о н о в, М. Един неизвестен пътепис. . . , с. 300.

констатация на чуждите пътешественици за българските градове. Очевидно представата за красив град е твърде различна при различните автори. Друг пример — да сравним мненията на двама европейци: капитан Шад (1740 г.): „Впрочем Русчук е едно твърде просторно и добре населено селище. . . Градът е, собствено казано, изцяло разположен на височини, къщите са размесени с градини. . . улиците около тях имат настлани с камъни пътеки за ходене“²⁵; Е. Мъри (1855): „Въпреки, че съм човек в напреднала възраст, не си спомням да съм виждал такава отвратителна картина на мизерия като тази на добрия султански град Русчук на брега на Дунава.“²⁶ Разликата от сто години между двете пътувания едва ли може да ни накара да предположим, че градът градоустройствено е деградирал вместо да се развие. Вторият цитат ни дава пример на нескритото предубеждение в противовес на спокойната обективност на първия пътешественик. Ако оставим настрана безплодните опити за сравнение между англосаксонския и германския менталитет, достатъчно е да продължим още малко цитати на Мъри, за да разберем неговото състояние на духа по време на запознанството му с Русе: „Ръмеше ситен дъжд и беше много студено. . . Беше паднала лека мъгла. . . Широката главна улица на Русчук беше ни повече, ни по-малко от дълбоко, опасно езеро кал.“²⁷ Обстановка, която едва ли може да предразположи към ведро настроение.

Третото изискване при работата с чужди пътеписи произтича от следния факт: дневниците, отчетите и научните съчинения на пътешествениците са били издавани и масово ползувани както от широката публика, така и от всеки, който е тръгвал към Ориента. Оттук и включването на сведения от втора ръка и, което е по-важното, от различни епохи като интерполации в интересувашите ни текстове. Затова и третият основен момент при работата с пътеписите е необходимостта от отделяне на оригиналните, лични наблюдения от заимствуваните чужди сведения и от т. нар. общи места—известни истини, популярни факти, исторически сведения, които по правило не пропуска нито един автор. В поредицата „Чужди пътеписи за Балканите“ издателите са свършили голямата работа по издирване на заемките от най-известните съчинения — на Б. Рамберти, ползувани от Ж. Шено, Ж. Гасо, П. Лескалопие²⁸ и пътеписите на П. Белон, О. Бузбек, А. Буе²⁹ и др. При използването на пътеписите извън тази серия трябва текстовете внимателно да се проучат и да се отделят вторичните сведения; за това обаче е наложително да бъдат издирени всички пътеписи от периода. Измежду споменатите „обща места“ за нашите земи могат да бъдат посочени някои, които са едва ли не задължителни за пътеписеца, но които дават малко информация и за обекта, и за субекта на наблюдението. Особено популярни са могилите в Софийското и Пловдивското поле и легендите, свързани с тях³⁰, легендите за Дебел Новак по пътя между София и Татар Пазарджик³¹, свързването на Пловдив с Филип Македонски³² и други, които не дават

²⁵ Йоанов, М. Описание на българските и някои съседни земи от капитан Шад (1740—1741 г.) — ИДА, 37, 1979, с. 91.

²⁶ То не в, В. Чарлз Дикенс и българските земи. — ИДА, 47, 1984, с. 138.

²⁷ Пак там, 138—139.

²⁸ Срв. ФП, 1975, с. 71, 75, 122, 150 и др.

²⁹ Срв. ФП, 1981, с. 238

³⁰ Дневникът. . . , с. 38; Швайгер, С. Ново описание на едно пътуване от Германия до Цариград и Ерусалим. — НП, с. 376 и др.

³¹ Вранчиц, А. Пътепис. — НП, с. 188; Герлах, Ст. Дневник. — НП, с. 342. Дневникът. . . , с. 36 и др.

³² Лехацки, С. Пътепис. — АП, с. 32; Льофевр. Дневник. — ФП, 1975, с. 189; Жедоев, Л. Дневник. — ФП, 1975, с. 213.

основание да се правят изводи за съществуването на легендите извън главите на пътешествениците.

* * *

Събирането на сведенията на чуждите пътеписи за българските земи, анализът им съобразно с формулираните по-горе изисквания и историческата им интерпретация могат да дадат ценни сведения за градската култура на Българското възраждане. Този исторически проблем е твърде обширен както методологически, така и фактографски, за да бъде разглеждан в съчинение, поставящо си далеч по-скромни цели, затова ще се ограничим с няколко кратки, но необходими общи бележки.

Първата от тях е, че проучването на градската култура — възникването ѝ, периодизацията ѝ, спецификите ѝ — е задача с общоисторическо значение и тя се разглежда обстоятелствено в сферите на различните общественно-исторически формации и региони. Появата на градовете, връзката им с моделирането на културата на новото време, взаимоотношаваността им с ренесансовите процеси — това са теоретични и исторически въпроси, които въпреки напредналата им възраст си остават актуални и в съвременното обществознание. Оттук и необходимостта проблемите на развитието на градската култура през Възраждането да бъдат отделени от по-изяснените проблемни кръгове като социално-икономическия, изкуствоведческият и краеведческият и да бъдат преосмислени от позициите на културата като всеобхватна обозначаваща система.

Второ, развитието на България от образуването ѝ като държава насетне протича в рамките на източноправославната цивилизация, където винаги се е поддържало съществуването на градския живот, включително и в условията на Османската империя. Това поражда редица различия с общовъзприетата схема за развитието на градовете и на градското население в Западна Европа. Следователно развитието на градската мрежа, респ. на градската култура не е започнало от нула, а винаги е надграждало известни традиции — факт с огромно значение.

Третата особеност е, че българските градове през Възраждането имат твърде пъстр етнически облик и като резултат твърде пъстра култура. Поради това културните взаимодействия и противодействия не бива нито за миг да бъдат пренебрегвани.

Четвърто, българската градска култура от този период се развива при отсъствието на собствена държава, в условията на всестранно затормозяване на културните процеси, затова и оценката на нейния характер и достижения винаги и задължително трябва да бъде съизмервана не със западноевропейските, а с балкано-османските им еквиваленти.

Нашият конкретен интерес в случая е съсредоточен върху един-единствен въпрос от безкрайната проблематика на Българското културно възраждане — какви сведения могат да ни предложат чуждите пътеписи за изучаване на възрожденската градска действителност. Изобилието от данни предполага те да бъдат оформени в някаква система, която тъй или иначе да търси осветляването им от вече нееднократно споменатата нова гледна точка. Систематизацията могат да бъдат основани на различни принципи, като всяка една е повече или по-малко условна — многообразието на историческата реалност не може да бъде обхванато от никоя формална схема, която има претенции за интелигентност. Тук предлагаме една примерна схема за организация на материала

с пълното съзнание за нейната ограниченост, а именно: 1. Сведения за центровете на градската култура; 2. Етнокултурният облик на българските възрожденски градове; 3. Особеностите на културната среда, отразени в пътеписите; 4. Културните измерения на живота в градовете.

1. *Сведения за центровете на градската култура.* Самият характер на пътеписите, който предполага наблюдение на повече от едно населено място, придвижване по цялата територия, фактът, че разполагаме с множество пътеписи за един и същи отрязък от време, а същевременно и за целия османски период, предопределят изобилието от сведения именно от този тематичен кръг. Мястото не ни позволява да се спираме подробно на всеки източник според данните, които съдържа за появата, развитието и значението на селищата като културни центрове в България, но това едва ли е и необходимо. Независимо от обърканата терминология, за която говорихме по-горе, съпоставката на източниците позволява да се изгради картината на градската мрежа в развитието ѝ. Като имаме предвид, че все пак този проблем е периферен по отношение на общата културноисторическа тематика, ще си позволим да представим сведенията на нашите извори обобщено.

За удобство групирането на данните може да се направи по столетия при изричната уговорка, че подобен подход позволява да се уточни еволюцията на селищата в няколко определени, последователни момента, без да се търсят историческите условия и обстоятелствата, довели до тази еволюция. Този проблем, сам по себе си основен за историята на България, е изчерпателно разгледан от проф. Хр. Гандев във „Фактори на Българското възраждане 1600—1830“ и от проф. Н. Тодоров в „Балканският град XV—XIX в. Социално-икономическо демографско развитие“.

Нашите извори за XV в. са сравнително ограничени, което е естествено за епоха, подложена на сътресенията при смяната на две цивилизации. Сведенията идват главно от участници в кръстоносните походи — Ханс Шилтбергер (1394—1427), Ж. Л. М. Бусико (1396), В. дьо Ваврен (1445), и от поклонници до Светите места — Берtrandон дьо ла Брокиер (1433), А. фон Харф (1496—1499). Характерът на пътуванията им не позволява събирането на подробни сведения за районите, през които минават, но все пак в пътеписите им са отбелязани следните населени места: Видин и Никопол у Шилтбергер³³ и Бусико³⁴, съответно също у първия Свищов³⁵, Одрин³⁶, Търново, Калиакра, Солун и Серес³⁷, а у втория — Рако (Оряхово)³⁸. Дьо ла Брокиер и фон Харф минават почти по едни и същи места, което ни позволява да уточним съществуването на София и Филипопол, еднородно посочени като големи и хубави градове³⁹. Фон Харф ни съобщава също за Татар Пазарджик, Дупница и Кюстендил⁴⁰, които също величае като хубави градове, нещо, което не се потвърждава от по-късните пътешественици. Дьо ла Брокиер посочва като градове и Пирот, и Ниш⁴¹.

³³ Шилтбергер, Х. Пътепис. — НП, с. 122.

³⁴ Бусико, Ж. Л. М. Бележки. — ФП, 1975, с. 35, 37.

³⁵ Шилтбергер, Х. Цит. съч., с. 122.

³⁶ Пак там, с. 125.

³⁷ Пак там, с. 126.

³⁸ Бусико, Ж. Л. М. Цит. съч., с. 36.

³⁹ Харф, А. фон. Поклонническо пътуване. — НП, с. 131; Брокиер, Б. дьо ла. Задморско пътешествие. — ФП, 1975, 54—55.

⁴⁰ Харф, А. фон. Цит. съч., с. 131, 132 — имената са доста изопачени.

⁴¹ Брокиер, Б. дьо ла. Цит. съч., с. 55.

Сведенията на дьо Ваврен са особено интересни, тъй като ни насочват към Дунавския бряг: от него узнаваме за съществуването през тази епоха освен на Никопол като град и на крепостите Триест (Силистра), Тюркан (Тутракан — също), Русико (Русчук)⁴². Явно това са отгласи от средновековната укрепителна линия по Дунав, без тя да е придобила по-късния си урбанистичен облик. В общи линии, видимо е, че селищата от XV в. повтарят картината от късното българско средновековие⁴³.

През XVI в. бегло очертаните посоки на пътуванията придобиват характера на постоянни маршрути, които ще видим да се повтарят до Освобождението: военният път Белград — Цариград през Нилс, Пирот, София, Ихтиман, Пазарджик, Пловдив, Харманли, Мустафа паша кюпрю (Свиленград) и Одрин, разгледан подробно от Иван Шишманов, и пътят по Дунав от Видин до Русчук (вариант на пътя от Полша и Русия през Исакач и Тулча) през Разград, Шумен, Провадия, Айтос и Одрин до Цариград. В първото направление можем да посочим като по-интересни пътеписите на Б. Рамберти, Ж. Шено, Ж. Гасо, П. Лескалопис, О. Бусбек, Ф. Петанчич, Х. Дерншвам, Ст. Герлах, а по второто — Б. Курипешич.

XVI, XVII и XVIII в. са времето на посланическите пътешествия. Мисия след мисия се изпращат от Виена, Варшава, Дубровник, Венеция и др. до османската столица и участниците в тези мисии в отчетите, дневниците и книгите си дават вече доста подробни сведения за местата, които посещават. Първото, което прави впечатление, е разширяването на селищната мрежа. По стария военен път освен споменатите стари градове се появяват и нови имена. Два нови пункта, които се цитират от всички автори, са Татар Пазарджик и Мустафа паша кюпрю. Известна е историята на тяхното създаване — на Татар Пазарджик от заселване на татари около тържище край Марица в 1485 г.⁴⁴ и на Мустафа паша — до големия мост на Марица, издигнат от едноименния паша⁴⁵. Термините, с които се означават, макар и разнообразни — село⁴⁶, тържище⁴⁷, паланка⁴⁸ и градец⁴⁹, недвусмислено показват, че това все още не са градове, а центрове, около които тепърва започват градообразуващи процеси. За Западна България изворите ни дават за XVII в. още няколко града, които въпреки означаването си като такива са доста съмнителни и в най-добрия случай могат да бъдат приети за паланки или малки градчета: Враня, Брезник, Ихтиман, Самоков⁵⁰, Харманли⁵¹, Загора (Ст. Загора, който единствен е в Тракия)⁵², Дупница, Кюстендил и Скопие⁵³, който единствен е бил град. Съм-

⁴² Ваврен, В. дьо. Спомени. — ФП, 1975, 66—69.

⁴³ Харбова, М. Укрепеният български средновековен град XIII—XIV в. С., 1979, 161—164.

⁴⁴ Шишманов, Ив. Цит. съч. — СБНУ, 4, 1891, с. 418.

⁴⁵ Герлах, Ст. Цит. съч., с. 337.

⁴⁶ Шено, Ж. Пътеписни бележки. — ФП, 1975, с. 72; Гасо, Ж. Пътни бележки. — ФП, 1975, с. 76; Шепер, К. Дневник. — НП, с. 161; Дневникът..., с. 37; Вранчич, А. Цит. съч., с. 197.

⁴⁷ Бетцек, Я. Описание на няколко пътувания. — НП, с. 293; Герлах, Ст. Цит. съч., с. 342; Безолт, М. Дневник. — НП, с. 442, 443; Лубенау, Р. Описание на пътуването. — НП, с. 467; Лескалопис, П. Пътни бележки. — ФП, 1975, с. 152.

⁴⁸ Форезиен, Ж. П. Пътепис. — ФП, 1975, с. 168, 169; Швайгер, С. Цит. съч., с. 378.

⁴⁹ Безолт, М. Цит. съч., с. 442; Курипешич, Б. Итинерар. — НП, с. 147; Лескалопис, П. Цит. съч., с. 154; Кене, Ф. дьо Френ. Пътуване на Изток. — ФП, 1975, с. 141.

⁵⁰ Курипешич, Б. Цит. съч., с. 146, 147.

⁵¹ Шепер, К. Цит. съч., с. 160.

⁵² Вранчич, А. Цит. съч., с. 197.

⁵³ Кене, Ф. дьо. Френ. Цит. съч., с. 141.

ненията ни идват от факта, че през този период дори стар град като Ниш се среща означен като село⁵⁴.

Значително обогатена е картината и в Източна България — срещаме имената на „паланките“ Разград, Ескистамбол (Преслав), Черновойвода (сега Червена вода), Рустик (Русчук)⁵⁵, на „градовете“ Бабадаг, Хаджиоглу Пазарджик (дн. Толбухин), Провадия, Айтос⁵⁶, на черноморските селища Варна, Балчик, Созопол⁵⁷.

Изградената по сведения от изворите картина показва, че XVI в. е времето на създаване на преобладаващата част от селищата в българските земи, които по-късно ще образуват гръбнака на градския живот. За съжаление почти нямаме данни за областите на Балкана, Македония, Родопите, Беломорието. Тази липса се запълва с податки от пътеписите от XVII и XVIII в. (техният обзор би ни отнел твърде много време поради увеличеният брой на пътешествениците и обем на съчиненията им⁵⁸). През XVIII и най-вече в началото на XIX в. градската мрежа в българските земи е вече изградена. Нейното конкретно изследване би дало много интересни резултати и материали за съпоставка, за което обаче е необходимо да бъдат използвани оригиналните и пълни текстове на изворите, както и някои османски документи за уточняване на терминологията.

Пътеписите на XIX в. дават възможност за качествено нов анализ на поселищния живот и за по-определени типологии. Съчиненията на А. Буге, О. Викнел, С. Сеиже, Дж. Кепъл, Ф. Пуквил, М. Макензи и А. Ърби, В. Григорович и др., вече написани със средствата на модерната наука и мислене, позволяват до голяма степен да бъде напълно изяснена поселищната история.

2. *Етнокултурният облик на българските възрожденски градове.* Основната трудност при обработването на сведенията, групирани около тази тема, е печалното състояние на турската статистика, което е впечатлявало всеки тогавашен изследвач, решил се да навлезе по-дълбоко в проучването на демографските структури. Показателно в това отношение е мнението на един познавач на Османската империя като Ф. Каниц: „Статистическите изследвания са не по-малко затруднени от етнографските. Макар че съществува един вид официално преброяване на мъжките глави (нуфуз) от 8 годишна възраст, длъжни да плащат поголовен данък, но работата е в това, че на тях не може да се разчита.“⁵⁹

Широко разпространена практика е да се дава броят на населението според броя на къщите. Приблизителността е очевидна: едно, че къщите в повечето случаи се броят на око и, второ, приема се среден брой от 5 обитатели на всяка къща. За щастие интересуваният ни аспект на демографската структура на градовете не зависи много от точния брой на жителите от различните народности. За определянето на етнокултурния облик на дадено селище е достатъчно да се знаят основният, преобладаващ етнически елемент, компактните

⁵⁴ Иречек, К. Цит. съч. — ПСП, 4, 1882, 69—70 — Итгенерарий на Ф. Петанчич, с. 98 — „Три книги за нещата в Турция“ на Б. Рамберти.

⁵⁵ Бонгарс, Ж. Пътен дневник. — ФП, 1975, 175—177.

⁵⁶ Грюневел, М. Подробно описание на живота ми. — НП, с. 393, 395, 400, 403.

⁵⁷ Фуркево, Ф. дьо. Пътни бележки. — ФП, 1975, с. 180.

⁵⁸ Извън публикуваните в поредицата „Чужди пътеписи за Балканите“, срв. Косев, К. Цит. съч.; Иванов, М. Описание на българските и някои съседни земи. . . ; Шундрица, З. Цит. съч.; Кесяков, Хр. Двете цитирани съчинения; Славеилов, Р. Едно старо пътуване през България. — ПСП, 60, 1899, 943—950; Милетич, Л. Цит. съч. и др.

⁵⁹ Каниц, Ф. Дунайская Болгария и Балканский полуостров — СПб., 1876, с. 9.

групи от други народности и относителната тежест на епклавите: арменци, евреи, цигани, цинцари, франки и др. В това отношение чуждите пътеписи са един първокласен извор, но най-опасната подводна скала тук е предоверяването по отношение на разграничаването на отделните народности. За редица автори не съществуват доловими разлики между сърби, българи и гърци, особено в по-ранните пътеписи (вж. бсл. 21). Поради това сравнителният анализ на данните и използването на етнографски и лингвистични карти са задължителни.

Най-масово изворите дават сведения от твърде общ характер: „турски град“, „български град“, „смесен град“⁶⁰. По-полезни са някои произведения, предимно от XIX в. и често на военни мисии, които дават броя на къщите, общия брой на населението, разпределението му по народности⁶¹. Най-ценни безспорно са пътеписите с конкретни сведения за махалите по народности, за наименованията им, за взаимоотношенията между различните народностни групи, за културно доминиращата сред тях и за причините за това⁶². Изключително интересни в това отношение са пътеписите като този на Бенямин Калай за Видин⁶³, на дьо Бокаж за Шумен⁶⁴, на Сейнт Джон за Варна⁶⁵. Тези измежду пътешествениците, които са имали възможност за по-дълъг престой, правят много интересни съпоставки за бита и нравите на народностите, говорят за взаимовлиянията им. Те сочат, че османското влияние в повечето градове със смесен етнически състав е преодоляно и преобладаващата етническа група налага свой модел на живот в даден град. Твърде интересни са бележките на госпожиците Макензи и Ърби за град Солун, където числено доминиращото еврейско население господства и в културния живот: Солун е град, „който исторически е гръцки, политически турски, географически български, а етнографически е еврейски“⁶⁶.

Едно подробно проучване на този аспект на градската култура, основано на максимално точни статистически данни, подкрепено с документи от епохата и сравнено с наблюденията на пътешествениците, би ни дало търсения нов поглед върху възрожденската култура, която не може да бъде разбрана и обяснена извън взаимовлиянията на етническите групи, населяващи българските градове.

3. *Особеностите на културната среда, отразени в пътеписите.* Под този термин ние разбираме елементите на окръжаващия свят, които, взети поотделно и в своето единство, влияят на менталитета и поведението на човека индивидуално и в група, а, от друга страна, се конституират съобразно със същия този менталитет и поведение. Средата като елемент на културата като че ли по-лесно се поддава на анализ, докаго, разгледана като посредник между културата и не-

⁶⁰ Лагард, О. дьо. Пътни бележки. — ФП, 1981, с. 102; Петров, П. Цит. съч. с. 273; Буче, А. Цит. съч., с. 369, 395; Попов, Л. Пътуване от Цариград през България в 18 в. от С. Нибур. — ПСП, 69, 1908, с. 290.

⁶¹ Яновски, Б. Из бележките на генерал Йохмус за пътуването му по източните български земи през 1847 г. — ИБИД, 24, 1968, 282—297; Замания, Л. дьо. Бележки върху Турция. — ФП, 1981, 29—34 и др.

⁶² Сеи же, С. Описание на едно пътуване. — ФП, 1981, с. 180, 181; Викнел, О. Цит. съч., с. 182 и др.

⁶³ Калай, Б. История на сръбското въстание. — МП, 71—92.

⁶⁴ Бокаж, Ж.-Г. Б. дьо. Описание на град Шумла и околностите му. — ФП, 1981, 120—122.

⁶⁵ Тонев, В. Цит. съч., 121—124.

⁶⁶ Макензи, М., А. Ърби, Цит. съч. с. 10.

културата, тя има ред специфични особености, затова ние ще се ограничим да я разгледаме само в първия ѝ аспект, доколкото събраните от нас сведения трудно могат да хвърлят светлина върху втория.

Сред елементите на културната среда, които почти винаги правят впечатление на страничния наблюдател, първо място заема к ъ щ а, частният дом — факт особено ценен за историка на културата, тъй като домът е най-прякото обкръжение на отделния човек и така, както общият вид, подредбата, украсата, предметите на бита издават вкусовете, потребностите, образованието, социалното положение, дори характера на неговия обитател, така местоположението, архитектурата, материалите, особено анализирани общо за дадено населено място, могат да бъдат показателни за социалната тежест на цели обществени групи. Какъв материал ни предлагат в това отношение чуждите пътешиси? За вековете, предшествуващи Възраждането, общото мнение, почти без изключения, е твърде неласкаво за облика на къщите в българските градове: „ниски и неугледни“⁶⁷, „ниски къщи, строени с дъски и камък, повечето с пръст“⁶⁸, „нито една отличителна къща, почти нито една каменна. Всички са ниски, скрити чак в земята и дървени“⁶⁹, „те са много тъмни и просто като че ли не са обитаеми от хора, защото в тази част, където най-вече трябва да имат очи, те са слепи“⁷⁰, дори „цигански колиби и бараки“⁷¹. Ако се абстрахираме от естествения потрес на европейца в Ориента, не можем да не си дадем сметка за реалните измерения на прозиращата социална действителност.

Възраждането заедно с естествения процес на поява и замогване на някон градски съсловия бележи и еволюцията на частния дом. Общата картина не се изменя кардинално: „къщите изобщо са зле застроени“⁷², „градът е зле застроен“⁷³, но вече не се срещат описания на такива мизерни картини. Освен сведения за усилено ново строителство — за Варна Сейнт Джон казва през 1855 г.: „в града има повече от 3000 къщи, повечето от които са нови или в процес на строеж.“⁷⁴ Вече се срещат описания на по-внушителни постройки, двуетажни, с украса⁷⁵. Като имаме предвид, че елементите на културната среда обикновено са най-динамични в общото развитие, измененията в тях са красноречив показател за напредналите процеси в българското общество.

Описанията на интериори са редки, но документират една утвърдена представа за българския частен дом: долен стопански етаж и горен представителен с обширни стаи с миндери, килими и редици прозорци⁷⁶. До известна степен може да се проследи и навлизането на европейски битови предмети, които несъмнено показват една малка революция в традиционния бит. Б. Калай е приятно изненадан от наредбата на една къща във Видин с легла, писалищна маса, салонна маса, столове⁷⁷; госпожиците Макензи и Ърби откриват в един

⁶⁷ Кене, Ф. дьо Френ. Цит. съч., с. 143.

⁶⁸ Лескалоpie, П. Цит. съч., с. 152.

⁶⁹ Вранчич, А. Цит. съч., с. 191.

⁷⁰ Пак там, с. 191.

⁷¹ Дневникът..., с. 37.

⁷² Мотре, А. дьо ла. Пътувания в Европа, Азия и Африка. — ФП, 1981, с. 294.

⁷³ Лагард, О. дьо. Цит. съч., с. 101.

⁷⁴ Тонев, В. Цит. съч., с. 121.

⁷⁵ Калай, Б. Цит. съч., с. 74; Каниц, Ф. Цит. съч., с. 266.

⁷⁶ Буе, А. Цит. съч., с. 402; Макензи, М., А. Ърби, Цит. съч., с. 53; Калай, Б. Цит. съч., с. 74.

⁷⁷ Калай, Б. Цит. съч., с. 81.

прилепски дом виенски музикален часовник⁷⁸; граф Зичи отбелязва широкото търсене на плетени столове от извито дърво и на петролни лампи на Ескиджумайския панаир през 1876 г.⁷⁹

Еволюцията на християнския частен дом, живо отразяваща общото динамично развитие, ни най-малко не е в унисон с някакви промени на улицата като втори съществен елемент на градската среда, здраво стегнат от османския консерватизъм. Дипломатическият пратеник от XVI в. и любознателният пътешественик от XIX в. еднакво не крият възмущението си от градските улици — прашни лете и кални зиме, те напълно развалят впечатленията от прелестите на страната⁸⁰. Обикновено чуждите наблюдатели се изненадват, когато видят чист град, а това са градове, които благодарение на местоположението си могат да прочистват улиците си с течаща вода — Сливен, Ески Заара, Битоля, Самоков⁸¹. Равнинни градове като София, чието естествено почистване е невъзможно, дразнят и най-благосклонния автор: прах, купища тор, буняща на всеки ъгъл⁸². За съжаление няма сведения, как местното население е възприемало заобикалящата го неприветна картина. Единствено у Бланки има любопитна бележка по този повод: когато той се изказва пред местните пиротски власти за мръсотията и вонята по улиците, „останалите присъстващи като че ли твърде зле претълкуваха шегите що казах по повод на пиротските мръсотии. Особено имамът се показва много докачен заедно един неверник се осмелява да одумва един тъй здравословен град.“⁸³

Пътешествениците особено са се поразявали от контраста между общия красив изглед на града и вътрешната му неуреденост и нечистота. Добре разположени⁸⁴, потънали в зеленина⁸⁵, с бели минарета и останки от минало величие, те са привличали странника, докато навлизането в тях е шокирало⁸⁶. Б. Калай обобщава много точно това общо чувство: „Стар блясък, съвременен мрак, тия две характерни черти се забелязват навсякъде.“⁸⁷ Друг не по-малко рязък контраст е бил този между изрядната частна хигиена⁸⁸ и обществената мръсотия. А. Буе при посещението си на Прилеп забелязва, че градът изхвърля всичките си отпадъци в реката, която тече през средата на града, докато два реда подолу съобщава: „настанихме се у един свещеник, чиято къща беше много чиста и имаше двор с чешма и градина.“⁸⁹ Подобни примери се срещат често в нашите извори. Освен многозначителни за менталитета на населението, те красно-

⁷⁸ Макензи, М., А. Ърби. Цит. съч., с. 85.

⁷⁹ Зичи, Й. Статия по материали от книгата му „Към Ески Джумая“. — МП, с. 132.

⁸⁰ Михайлов, Й. Мисията на Бланки в България през 1841 г. Пловдив, 1906, с. 59; Калай, Б. Цит. съч., с. 78; Каниц, Ф. Цит. съч., с. 258.

⁸¹ Макензи, М., А. Ърби. Цит. съч., с. 59; Викнел, О. Цит. съч., с. 206; Инджеджиян, Х. География. — АП, с. 77; Енехолм, Г. Бележки върху градовете от татък Балкана. — Архив за поселищни проучвания, 1, 1938, № 1, с. 126.

⁸² Милетич, Л. Цит. съч., с. 128; Михайлов, Й. Цит. съч., 39—40; Буе, А. Цит. съч., с. 258.

⁸³ Михайлов, Й. Цит. съч., 30—31.

⁸⁴ Шарбонел, граф Ж. К. М. Бележки. — ФП, 1981, с. 23; Ламартин, А. дьо. Пътуване из Изтока. — ФП, 1981, с. 227.

⁸⁵ Йонов, М. Описание на българските. . . , с. 123; Инджеджиян, Х. Цит. съч., с. 71; Каниц, Ф. Цит. съч., с. 171.

⁸⁶ Тонев, В. Цит. съч., с. 115; Йонов, М. Един неизвестен пътепис. . . , с. 300; Кесяков, Хр. Стари пътувания. . . , с. 63.

⁸⁷ Калай, Б. Цит. съч., с. 91.

⁸⁸ Макензи, М., А. Ърби. Цит. съч., с. 85 — говорят за изрядната чистота в един български дом.

⁸⁹ Буе, А. Цит. съч., с. 371.

речиво говорят за слабото обществено чувство, достигащо до негативизъм, насадено от османските завоеватели и пуснало дълбоки корени дори в такива странични социални феномени като чувството за обществена хигиена. Нарисуваната от чужденците картина на китни, но мръсни градове, с потънали в кал улици с големи камъни на кьошетата, по които жителите пребягват, за да се скрият в своите чисти, уредени домове с шуртящи чешми и светещи от чистота стаи, затворени към улицата, може много да ни помогне да си изясним редица особености на нашето Възраждане.

Трети, основен и живописен елемент на културната среда е ч а р ш и я т а. Нейното документиране от интересуващите ни извори е особено важно, тъй като без колебание можем да твърдим, че именно чаршията отличава селото от града в този период. Благодарение на колоритния си изглед тя е привличала вниманието на не един пътешественик и ние разполагаме с обилна информация, на места лаконична, на места по-пространна, но сравнително еднородна⁹⁰, затова дори и само един пример ще ни даде достатъчно изчерпателна представа — описанието на битолската чаршия от А. Буге: „Базарът с неговите дюкяни на брой повече от 2150 заема на двата бряга на реката обширна площ, съединена посредством дървен мост, по който също има дюкяни. Базарът има дървен покрив и много от уличките му служат едновременно за минаване на каруци и на коне. . . Вонята е отвратителна, а уличките са покрити с мърсотия. От друга страна, тук се намират всички занаяти, от месаря, гостилничаря и продавача на сладолед до златаря и часовникаря. Търговците на платове, обаче, си имат отделен и подходящ базар.“⁹¹ Пазарите, които стават редовно на определен ден на чаршията или мегдана, не се отличават съществено от скицираната картина⁹². Веднага прави впечатление типичният балканско-ориенталски изглед на това важно обществено средище. Освен че е център на занаятите и търговията, то изпълнява и ред обществени функции главно чрез кафенетата и бръснарниците, разположени сред дюкяните. Независимо от националността на собственика тези обществени „форуми“ са направили впечатление на минаващите през града чужденци като място за развлечение и почивка⁹³, за приемна на местния бей⁹⁴, за тайни срещи⁹⁵. Обществената роля на чаршията е огромна, особено до разцвета на общините и оформянето на собствени средища на българите: тя е била обществен регулатор, източник на информация, средище на делови контакти, гранична зона на различните етнически групи.

Един особено интересен акцент на културната среда на градовете са ч а с о в н и к о в и т е к у л и и изобщо обществените часовници. Появата и масовото им разпространение са един от най-симптоматичните факти за дълбоките промени в градската цивилизация, за пробива в стагнацията на ориенталския дух. Първите часовникови кули се появяват още през XVI в., а през XIX в. се срещат повсеместно⁹⁶. При тяхното изследване чуждите пътешественици са много полезни, тъй като в домашните извори те често не се споменават, бидейки постоянна част от ежедневието. На чуждите пътеписи дължим и едно лю-

⁹⁰ Се и ж е, С. Цит. съч., с. 172; З я ч и, Й. Цит. съч., с. 133 и др. — особено у А. Буге, който във всеки град отделя внимание на чаршиите.

⁹¹ Буге, А. Цит. съч., с. 374.

⁹² К а л а й, Б. Цит. съч., с. 84.

⁹³ Буге, А. Цит. съч., с. 264.

⁹⁴ Пак там, с. 385.

⁹⁵ К а л а й, Б. Цит. съч., с. 82.

⁹⁶ С л а в е й к о в, Р. Цит. съч., с. 947; К е с я к о в, Хр. Цит. съч., с. 164; П о п о в, Л. Цит. съч.

божитно сведение за културната значимост на обществените часовници — Р. дьо Дрьо в 1665 г. разказва следното: „Научих, че един султан е забранил употребата на обществени часовници и че когато жителите на някои покорени градове го помолили покорно да им остави поне един часовник, той ги попитал за какво искат да си служат с него. Те казали, че за да разпознават по-добре времето за молитвите си, за пиене, за ядене, за лягане и ставане. Той отговорил, че трябва да се молят богу през всяко време, че денят ни предупреждава да станем, а нощта да легнем, жаждата и гладът да прием и ядем, без да е необходимо да бъдем предупреждавани от часовник.“⁹⁷ Дори и по-голямата част от тази история да е невярна, същественото в нея е доловеното отношение към времето изобщо. Друг пътешественик казва, че турците не обичали часовници, защото се страхували те да не уронят авторитета на ходжите⁹⁸. От казаното става ясно, че дори един такъв скромен от гледна точка на историята на изкуството паметник като часовниците може да има неизмеримо по-голям културологичен смисъл.

Културната среда на градовете съдържа още ред елементи, които могат да бъдат открити и анализирани чрез чуждите пътеписи — култовите средища, обществените сгради, خانовите и кервансарите и пр., и поради това проблемът за изследването ѝ заслужава повече внимание.

4. *Културните измерения на живота в градовете.* Както вече неведнъж споменахме, съвременните схващания за културата я разглеждат като всеобхватна система и от тази гледна точка броят на културните феномени и процеси е огромен — оттук и необходимостта от групирането им, от уедряването на тематичните кръгове. В противен случай всеки опит за изводи и обобщения ще бъде затрупан от лавината на фактите. Определящи при тази класификация са както подходът и целта на автора, така и личният му вкус.

Градската култура, разглеждана вече в динамичен план, предлага такова изобилие от материал, при това крайно разнообразен, че систематизирането му може да се осъществи в рамките на настоящата работа единствено в сравнително едри мащаби. Ние предлагаме следната схема с пълното съзнание, че тя е една от многото възможни: делника, празника, отдиха, нарушенията на стереотипа. Тази типология е удобна конкретно за анализа на сведенията, почерпани от чуждите пътеписи.

Делникът. В него трябва да търсим преди всичко основополагащите, масови измерения на културата като саморазвиваща се система, като начин на живот на дадено общество. В стандартите на ежедневиен живот се коренят както естествено избуяващите легорасли на художествената култура, така и физиономичните черти на това неуловимо нещо — националният менталитет. С оглед на тези разсъждения сведенията на чуждите пътешественици могат да бъдат много полезни. Те са първокласен извор за поминъка на населението в българските градове, за занаятите и търговията, за икономическите отношения, за порядъка на трудовите делници⁹⁹. Срещат се както конкретни данни, интересувачи икономическата история, така и ред проникателни бележки с по-обобщен характер. Например капитан Шад при преминаването си през Русе през

⁹⁷ Дрьо, Р. дьо. Пътни бележки. — ФП, 1975, с. 238.

⁹⁸ Бузбек, О. Г. дьо. Посланичество и пътуване в Турция и Амасия. — ФП, 1975, с. 133.

⁹⁹ Бокаж, Ж.-Г. Б. дьо. Цит. съч., с. 119; Милетич, Л. Цит. съч., с. 127; Кесяков, Хр. Цит. съч., с. 189; Пейсонел, Ш. дьо. Трактат върху търговията в Черно море. — ФП, 1975, 303—314 и др.

1740 г. долавя особенния дух на османската икономическа система, бавния ѝ ритъм и застиналоост: „Навсякъде из града се срещат малки дюкяни и е чудно как един човек може да има търпението да остане тук седнал цял ден, за да припечели не повече от 10—12 гроша наши пари. Стотина лули, няколко фунта тютюн, сол, ориз, зеленчуци са продоволствените стоки, които се виждат там и то в такова малко количество. . .“¹⁰⁰ Изрично трябва да отбележим, че такива сведения заслужават особено внимание — шест от седемте дни на седмицата градският човек е прекарвал в дюкяна си и нищо от градската култура няма да бъде разбрано, без да се изследва влиянието на чаршийския и еснафския дух върху цялостния живот в градовете.

Извън основното трудово съдържание на делниците чрез пътешествията можем да надникнем и в други елементи на традиционния установен порядък: училището и църквата¹⁰¹, банята¹⁰², ранното вечерно опустяване на улиците¹⁰³; не можем да пропуснем и кафенето — неотделима част на източното ежедневиe: кафе на гости¹⁰⁴, кафе у гръцкия владика¹⁰⁵, кафе в турските дюкяни, в еврейските къщи¹⁰⁶.

В сведенията на чуждите пътешески могат да бъдат доловени и не само традиционните структури на ежедневието. Твърде ценни в тях са данните за бавното, но неотстъпно навлизане на промените в бита на българския град: като се започне от замяната на традиционните лули и чибучи с цигари, дори пури¹⁰⁷, като се премине през масовото нахлуване на европейското облекло, което вече не предизвиква освирквания по улиците¹⁰⁸, и се достигне до духовната еманципация на младото поколение, четящо френски романи и устройващо домашни представления¹⁰⁹. Въпреки тези нови веяния за целия интересуваш ни период най-изразителна оценка за ценностите в живота на българина си остава тази на Макензи и Ърби: „Никакъв натиск и неправда не може да го направи да се откаже от полето си, коня си, градината си за цвете и най-голямата си чистота и уреденост на къщата си.“¹¹⁰

От дихъта. Моралът, настроението и това, което ние днес в житейски смисъл наричаме култура на дадена личност или народ, никъде не се отразяват така ярко, както в организацията на свободното му време. Сведенията на чуждите пътешески ни дават възможност да отделим най-малко три акцента. Първо, любимо място за отдиш както на османлията, така и на българина са кафенетата и къшкетите. Леснодостъпни, необременителни, съчетаващи спокойната съзерцателна леност с прелестите на общуването, те се радват на широка публика¹¹¹. Второто средство за почивка от дневните грижи е, както я наричат чужденците — разходката. Във Воден, Пловдив, Варна и на много други места съществуват определени традиционни места за разходки, където

¹⁰⁰ Йонов, М. Описание на българските. . . , с. 91.

¹⁰¹ Яновски, Б. Цит. съч., 282—297; Григорович, В. Цит. съч., много бележки п др.

¹⁰² Товмаджиян, О. История на живота му. — АП, с. 50 и др.

¹⁰³ Кесяков, Хр. Цит. съч., с. 189.

¹⁰⁴ Калай, Б. Цит. съч., с. 76.

¹⁰⁵ Дръо, Р. дъо Цит. съч., с. 239.

¹⁰⁶ Калай, Б. Цит. съч., с. 83, 87.

¹⁰⁷ Зичи, Й. Цит. съч., с. 132; Калай, Б. Цит. съч., с. 92 и др.

¹⁰⁸ Тонев, В. Цит. съч., с. 122.

¹⁰⁹ Каниц, Ф. Цит. съч., с. 58.

¹¹⁰ Макензи, М., А. Ърби. Цит. съч., с. 24.

¹¹¹ Бус, А. Цит. съч., с. 264; Калай, Б. Цит. съч., с. 76.

се срещат познати, разменият се новини, показват се тоалети¹¹². Тези сведения са многозначителни, тъй като подобен род прекарване на времето е изключително достойние на градския жител.

Третата, най-любима форма на отдиш за цялото балканско население са тефериците. Те отразяват в пълна мяра една характерна особеност на българската градска култура — все още силната връзка с природата и непрекъснатото връщане към този извор на чисти, първични усещания; неизменно българинът свързва както празниците си, така и отдиха си с излизане на открито, сред градини и лозя — чуждите пътеписи изобилствуват с примери за неделни излети, вечерни разходки, летувания сред зелените околности на градовете¹¹³.

Празниците на балканското население, включително и градското, отразени в чуждите извори, са сравнително добре разгледани в нашата научна литература като данни за етнографията, фолклора, музиковедството и пр.¹¹⁴ Тук ще отбележим съвсем накратко някои специфични градски празници. На първо място това са еснафските празници при приемането на нови майстори или в деня на патрона. М. Е. Кузинери ни дава интересно описание на един такъв празник на табашкия еснаф в Солун, превърнал се в общоградски¹¹⁵. Особен колорит на културната атмосфера в градовете придават и празниците на другите етнически групи — сватби¹¹⁶ и др. Празниците на всяка народностна група са показателни за различията и в техния народностен дух и това не е убягвало на чуждите автори: Дж. Кепъл по време на престоя си в Одрин (1829) прави интересни наблюдения за нрава на българите и гърците: „Нищо не може да покаже по-силно различията им, както поведението им по време на празниците им, които, разбира се, са общи за двата народа. В къщата на гръка — песни, музика и гълчава се чуват; в жилището на неговия по-малко непостоянен съсед царува скръбна тишина.“¹¹⁷ Едва ли можем да се съгласим с едно така крайно мнение, но то все пак е показателно. За да завършим тези кратки бележки за градските празници, нека чуем още един пътешественик: „Българите, арменците и гърците живеят затворени в своите черупки, поддържат обичаите си. . .“¹¹⁸

Нарушенията на стереотипа на градския живот, които също моделират цялостния облик на градската култура, могат да бъдат потърсени в най-различни посоки. Тук ще се спрем на един любопитен момент — появата на чужденец в града. Разбира се, късните десетилетия на Възраждането не предлагат нищо интересно — чужденците, особено след Кримската война не са непознати. Нека видим реакцията на населението в по-ранните епохи. В 1705 г. Я. Папай се настанява в Казанлък в българско семейство, което драгийт гост и добрата трапеза довеждат до такова добро настроение, че заиграва хоро

¹¹² Тонев, В. Цит. съч., с. 471; Шишманов, Ив. Цит. съч. — СБНУ, 4, 1891, с. 471 и др.

¹¹³ Бокаж, Ж.-Г. Б. дьо. Цит. съч. с. 122; Инджеджиян, Х. Цит. съч., с. 104, 105; Буе, А. Цит. съч., с. 265, 267, 285, 373 и др.

¹¹⁴ Срв. Кръстев, В. Очерци по историята на българската музика. С., 1977; Йонов, М. Европейските пътеписи — извор за историята на българските земи през XVII в. — ГСУ ФИФ, 62, 1969, 3, с. 72, 80—81.

¹¹⁵ Кузинери, Е. М. Пътуване из Македония. — ФП, 1975, с. 371.

¹¹⁶ Безолт, М. Цит. съч., с. 437; Йонов, М. Описание на българските. . . , с. 93, 94; Монеджикова, А. Стари пътувания през България. — Български турист, 1930, № 1, с. 12.

¹¹⁷ Керрей, Г. Цит. съч., т. 2, с. 43

¹¹⁸ Пъжешкия, М. Цит. съч., с. 214.

в негова чест¹¹⁹. В 1816 г. Марселюс е посрещнат в Ески Заара с ругатни и камъни от местното турско население¹²⁰, а в 1824 г. Лагард е „угостен“ в Козлуджа с гледката на детски ключици, предложени му специално от местния бей в знак на благоразположение¹²¹. Тези и други краткотрайни прекъсвания в монотонното битие на балканския град особено ярко открояват народностните различия или, обратно, неизбежното сближение по съседство.

Тук нямаме възможност да се спрем на някои много интересни отклонения от ежедневиия бит, като панаирите, площадните увеселения, театралните представления и др., отбелязани в изворите. Те заслужават специално внимание, доколкото, от една страна, изявяват някои по-прикрити черти на градската култура, а, от друга страна, показват насоките на една нова установяваща се традиция, на трайни изменения в стереотипа.

* * *

Този кратък преглед на сведенията в чуждите пътеписи за градската култура на Българското възраждане ни най-малко не изчерпва съществуващия ценен материал: както вече отбелязахме, по-горе предложената структура на градската култура е условна. Извън нашето внимание останаха такива съществени елементи като външният облик на градския жител, градският бит, културните институции в градовете и пр. От друга страна, редица важни пътеписи все още не са научно публикувани, а може би и още не са открити. Изчерпателното изследване на този тъй плодотворен източник на културноисторическа информация е предмет на друг, по-пространен и задълбочен труд.

СЪКРАЩЕНИЯ

- ИБИД — Известия на Българското историческо дружество
ИДА — Известия на Държавните архиви
ИИИ — Известия на Института по история при БАН
ГСУФИФ — Годишник на Софийския университет Философско-исторически факултет
ПСп — Периодическо списание на Българското книжовно дружество
СБНУ — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина

FOREIGN TRAVEL BOOKS AS SOURCES OF THE HISTORY OF URBAN CULTURE IN THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL

RAJNA MITEVA

(Summary)

The contemporary view of culture as an all-embracing system has given a new trend to cultural and historical researches. It is necessary in this connection to specify and reinterpret the base of their sources. Travel books by foreigners

¹¹⁹ Папай, Я. Дневник. — МП, с. 46.

¹²⁰ Марселюс, М. Л. Ж. А. Ш. вик. дьо. Пътни бележки. — ФР, 1981, с. 89.

¹²¹ Лагард, О. дьо. Цит. съч., с. 102.

are a first-class source for the history of Bulgarian culture in the National Revival period, and more particularly of urban culture.

Their inner features as sources presuppose several basic requirements in analyzing them. This is, above all, the necessity of applying a critical analysis, in order to elucidate the concepts and categories used in systematizing and standardizing them. The second requirement is to indicate the circumstance which led to the appearance of the source and the influence of the author's personality in the selection and appraisal of facts. Third, the author's text should be delimited from borrowings from other people's, often earlier works.

Different schemata can be used in describing urban culture. Four main trends have been used in this work: 1) determination of the settlements functioning as urban centres; 2) the ethno-cultural aspect of the towns; 3) the cultural milieu of the towns with its basic elements — the house, the street, the market, the café, the clock tower, etc.; 4) the cultural dimensions of urban life looked for in daily life, leisure, holidays, and disturbances of the stereotype.

In elucidating each separate problem examples are given from the texts of the travel books, while at the same time the common features, which can be traced in the whole of the material used, are sought for. The state of urban culture is considered at several consecutive moments in history which makes it possible to trace its evolution and the development of its elements.